

EDESSÄ LOISTAVA MENNEISYYS – KIRKKOHISTORIA JA IHMISYYDEN ARVOITUKSET

TUOMAS HEIKKILÄ

Kirkkohistoria perehtyy länsimaitten perinteisen valtakulttuurin menneisyyteen, kehitykseen ja vaikutukseen. Se on ollut kompassi, jonka avulla sukupolvi toisensa jälkeen on asemoinut itseään maailmanhistorian vuossa ja kulttuurien kirjossa. Tieteessä se on ollut akateemisen tutkimuksen, opetuksen ja sivistyksen ytimessä vuosisatoja. Mutta mitä annettavaa kirkkohistorialla on 2020-luvulla?

Kristinusko valtasi Euroopan keskiajalla. 1300-luvun alussa maanosan kaukaisinkin kolkka oli muodollisesti kristitty, liittyi samaan uskonnollisille merkityksille rakentuneeseen kulttuuripiiriin ja jäsensi maailmaa samoin tavoin. Myöhemmin löytöretket, kolonisaatio ja imperialismi levittivät kristillisen tulkinnan historiasta ympäri maapalloa. Siksi kirkkohistorioitsijan työkenttänä on tänäkin päivänä koko maailma.

Vuosisataiset jatkumot

Suomessa kirkkohistoriaa on pohdittu pian tuhat vuotta. Heti, kun ensimmäiset kristilliset vaikutteet tihkuivat nykyisen Suomen seuduille, oli luontevaa ja tärkeää suunnata katse menneisyyteen ja tulkita sitä. Historialla on vahva voima, ja uuden uskon näkökulmasta oikeaoppinen historiantulkinta loi uutta identiteettiä.

Kaikki nykyisen Suomen alueella keskiajalla laaditut kirjalliset teokset käsittelivät kirkkohistoriaa: ne tulkitsivat, miten mennyt vaikuttaa nykyiseen. Jo niistä vanhin, 1200-luvun lopulla kirjoitettu *Pyhän Henrikin legenda*, antoi lukijakunnalleen uuden valtakulttuurin sanelemat oikeat tulkinnat pakanallisesta menneisyydestä, kristinuskon voitokulusta sekä alueen liittymisestä osaksi Ruotsin valtakuntaa ja kristillistä arvoyhteisöä. Legenda selitti – värityneesti ja puolueellisesti – paljolti samoja teemoja, joihin kirkkohistorian tieteellinen tutkimus keskittyy nykyisin. Minkälaisia kulttuurisia ja valtarakenteita ihmiset luovat uskomustensa ympärille? Mi-

ten politiikka, talous ja uskonto kietoutuvat yhteen? Mikä on uskonnon rooli pitkissä kulttuurisissa jatkumoissa ja pienissä ihmiskohtaloissa?

Varsinaisten tieteitten kaanonissa kirkkohistoria on ollut Suomessa mukana niin pitkään kuin maassa on ollut yliopistoja. Vuonna 1640 perustetun Turun akatemian ensimmäisistä yhdeksästä oppituolista kolme oli varattu teologian professoreille, ja kirkkohistoria kuului luontevasti kaikkien kolmen opetus- ja tutkimusalaan. Oma oppiaineensa siitä tuli vuonna 1828, kun Turusta Helsinkiin siirtynyttä yliopistoa järjesteltiin uusin aikojen tarpeita vastaavaksi.

Kuluneitten 380 vuoden aikana minulla on ollut 28 edeltäjää. Jatkumo kuvaa mainiosti tieteen kehitystä. Esimerkiksi Georg Alanus (teologian professorina 1648–64) ja Johannes Flachsenius (teologian professorina 1692–1708) kiivailivat vielä innolla aurinkokeskeistä maailmankuvaa vastaan. Moni teologian professori tutki kirkkohistorian ohella logiikkaa, fysiikkaa, metafysiikkaa, tähtitiedettä, runousoppia, itämaisia kieliä tai kasvitiedettä. Esimerkiksi Johannes Browallius (teologian professorina 1746–49) lukeutui myös fysiikan, mineralogian ja kasvitieteen uranuurtajiin; kantaapa kokonainen koisoskasvisuku edelleen tämän Carl von Linnén läheisen ystävän nimeä. Ylipäätään monitieteisyys on ollut osa kirkollisen historian tutkimusta vuosisatoja. Usein professorin urakierro alkoi luonnontieteistä ja huipentui lopulta teologian oppituoliin.

Viime vuosisadalle saakka käytännössä kaikki tieteellinen tutkimus tehtiin länsimaissa kristillisistä lähtökohdista, vakuuttuneena oman kulttuurin ja omien uskomusten yliveraisuudesta. Edeltäjistäni peräti yhdeksän päätyi piispaksi ja moni muu toimi eri viroissa pappina. Toisaalta katraasta löytyy jo varhain vain tieteelliselle uralle antautuneita intomielisiä tutkijoita.

Siinä missä kirkkohistoria oli – muiden opettajien ja tutkittujen tieteiden tavoin – alkujaan tiukasti sidoksissa uskontoon ja menneisyyttä tarkasteltiin kristillisestä näkökulmasta, objektiivisuutta suitsineet uskonnon kahleet ovat nyttemmin kirkonnet. Alan tärkeimpiä modernisoijia oli Bengt Olof Lille (professorina 1840–71), joka vaikutti historiantutkimuksen menetelmien 1800-luvun Saksassa ottamista edistysaskeleista ja uudisti kirkkohistorian tutkimusta Helsingissä. Näin alan uudistaminen Suomessa kiertyy kauniisti yhteen sekä historiatieteitten että itse yliopistolaitoksen modernisoitumiseen maailmalla. Lillen pitkä kausi professorina vakiinnutti useita edelleen vakaasti paikoillaan seisovia kirkkohistorian tutkimuksen kulmakivistä, kuten tiukan lähdekritiikin, metodologiset siteet muuhun historiantutkimukseen sekä kulttuurihistoriallisen näkökulman.

Kirkkohistorian uudet tuulet

Omana aikanamme monitieteisyys takaa parhaat tutkimustulokset. Kiitos aiempien tutkijoiden uusrastuksen ja digitalisaation, tietoa on käytettävissämme enemmän kuin koskaan aiemmin. Tämä näkyy myös omalla erikoisalallani keskiajan historiassa. Tiedon sirpaleita on suunnattomasti enemmän kuin edeltävillä tutkijapolvilla. Uusi lähdetilanne edellyttää aiempaa tehokkaampia työkaluja, jotta voimme löytää eksponentiaalisesti kasvaneesta lähdeaineistosta esille olennaisen.

Hyvänä esimerkkinä on mainittu *Pyhän Henrikin legenda*, Suomen kirkkohistoriallinen luomiskertomus. Vielä 2000-luvun alussa teoksen säilyneitä keskiaikaisia toisintoja tunnettiin vain kourallinen, ja tekstin kehitys- ja vaikutushistoria hahmotettiin heikosti. Nykyisin legendasta tunnetaan peräti 56 käsikirjoitusta, inkunaabelia ja fragmenttia, ja sen salat on suurimmaksi osaksi ratkaistu.

Etenkin vanhemman kirkkohistorian tutkimus nojautuu vahvasti digitaalisiin ihmistieteisiin, hu-

manistisen tutkimusasetelman ja laskennallisten menetelmien tuloksekkaaseen yhdistelmään. *Henrikin legendan* kehitystä ja vaikutusta tutkittaessa oli tärkeää rekonstruoida tunnettujen versioiden sukupuu, *stemma*. Hankalaa kyllä, tekstin tunnetuista 56 toisinnosta voidaan rakentaa useampia keskenään erilaisia sukupuita kuin maailmankaikkeudessa on arvioitu olevan atomeja. On siis epätodennäköistä, että perinteiset kynään, paperiin ja tutkijan terävään päähän nojaavat menetelmät sattuisivat löytämään tekstin kehitystä kuvaavan oikean stemman. Vastauksena kehitimme tietojenkäsittelytieteen professorin Teemu Roosin kanssa pakkausalgoritmeihin perustuvan RHM-menetelmän, joka karsii mahdollisten sukupuitten loputtoman määrän vain muutamaa hypoteeseihin. Sittemmin stemmatologisten algoritmien kehittäminen on luonut uusia uria esimerkiksi keskiajan kirkollisten kalenterien, suullisen kirjallisuuden, tiedonvälityksen ja laajasti kulttuurievoluution tutkimuksessa.

Toisin kuin pitkään luultiin, Suomessa on säilynyt hyvin runsaasti keskiaikaisia kirjallisia lähteitä – keskiaika ei siis ollut pimeää tässäkin suhteessa. Nykyisin lähteet on digitoitu jokaisen saatavilla oleviin tietokantoihin kattavammin kuin missään muualla maailmassa. Alan tutkimus on suotuisammassa tilanteessa kuin koskaan.

Erityisellä sijalla ovat keskiajan lopulla käytössä olleista kirjoista fragmentteina säilyneet lähes 20 000 pergamenttisivua. 1500-luvun reformaation myötä kruunu takavarikoi kirkkojen kirjat ja hajotti ne irtolehdeksi, jotka kierrätettiin tilikirjojen kansiksi. Tätä kautta syntynyt fragmenttikoelma antaa Euroopan mittakaavassa poikkeuksellisen hyvän läpileikkauksen keskiaikaisesta käyttökirjallisuudesta. Siinä missä aiemmat tutkijapolvet ovat korostaneet reformaatiokauden kirjallisia saavutuksia, fragmenttien tarkka tutkimus on auttanut luomaan yksityiskohtaisen kokonaiskuvan hyvin monipuolisesta eurooppalaisesta kirjallisesta kulttuurista Suomessa – vuosisatoja ennen Michael Agricolaa.

Lisää uusia avauksia on luvassa, ja metodien kehittämistyö jatkuu innolla. Viimeisimmät saavutukset liittyvät ihmistieteitten perinteisten kysymysten ja luonnontieteellisten metodien yhdistämiseen. Esimerkiksi kiihdytinmassaspekt-

rometritekniikalla (AMS) toteutettaviin radiohiiliajoituksiin vaadittavaa näytekokoa on onnistuttu pienentämään huomattavasti. Tämä on tärkeää esimerkiksi vanhimpien kirjallisten aineistojen ajoittamisen kannalta: radiohiiliajoitus ei enää merkitse arvokkaan aineiston silpomista, ja uusi näkökulma auttaa tarkentamaan perinteisiä, ulkoisiin tyylliseikkoihin liittyviä ajoituksia. Toisena esimerkkinä kirkkohistorian piirissä otetuista käsikirjoitustutkimuksen edistysaskelista voi mainita graafisen alan mittausmenetelmien ottamisen tutkijan työkalupakkiin. Tarkoilla mittauksilla voidaan selvittää vaikkapa sitä, mitä sisältöjä kirjoista on käytetty vuosisatoja sitten. Pääsemme uudella tavalla lähteiden taakse ja saamme tietoa, jota mikään yksittäinen lähde ei voisi kertoa.

Miksi kirkkohistoria on ajankohtainen?

Oppiaineen nimenä ”kirkkohistoria” on tomuinen – sillä kyse on ikaikaisista sisällöistä. Jos oppiainela lanseerattaisiin nyt, se nimettäisiin toisin kuin sukupolvia sitten. Se määriteltäisiin kenties laajemmin uskomusten, maailmankatsomusten ja niihin liittyvien kulttuurihistoriallisten jatkumoitte tutkimukseksi. Modernimmasta nimikyltistä huolimatta alan idea olisi kuitenkin lähes sama kuin miksi se on muotoutunut vuosisatojen saatossa.

Perinteikkään määritelmänsä mukaisesti kirkkohistoria keskittyy kristinuskon ja siihen liittyvän kulttuurin tutkimukseen. Työsarkaa riittää, sillä – pidimme siitä tai emme – kristinuskon liittyy edelleen tiiviisti valtakulttuurimme moniin puoliin Suomessa, Euroopassa ja monessa maailman kolkassa. Oman kulttuuripiirimme identiteettejä ja arvoja, kulttuurihistoriaa ja politiikkaa on mahdoton ymmärtää, jos ei tunne perinteisiä uskomuksia ja niille rakennettuja ajatuksia, merkityksiä ja instituutioita.

Päivänpolitiikan suuntaukset, digitalisaatio, sekularisaatio tai vaikkapa kirkkojen jäsenmäärien kulloinkin kehitys ovat vain pintakuohua, joka ei vähennä pinnan alla vaikuttavien voimien merkitystä. Erilaiset uskomukset ja katsomukset – liittyivät ne sitten jumaliin, henkiin, teknologiaan tai edistykseen – tuovat elämään merkityksen sekä asemoivat yksilön ja yhteisön maailmankaikkeuden suuressa kertomuksessa. Ne sanelevat arvot, arvostukset ja identiteetit. Kirkkohistorioitsija on näiden pitkien punaisten lankojen asiantuntija.

Kirjallisuutta

- Codices Fennici* – www.codicesfennici.fi
Diplomatarium Fennicum – df.narc.fi
Fragmenta membranea – fragmenta.kansalliskirjasto.fi
Antila, J. O., Laine, E. M. ja Meriläinen, J. (toim.), *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Helsinki: SKHS 2013.
Heikkilä, T., *Sankt Henrikselegenden*. Helsingfors & Stockholm: SLS ja Atlantis 2009.
Heikkilä, T. (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Helsinki: SKS 2010.
Heikkilä, T. ja Niiniluoto, I., *Humanistisen tutkimuksen arvo: Kuusi murrettavaa myyttiä ja neljä uutta aivainta*. Helsinki: Institutum Romanum Finlandiae 2016.
Heikkilä, T. ja Roos, T., Quantitative Methods for the Analysis of Medieval Calendars. *Digital Scholarship in the Humanities* 33, 4 (2018), 766–787.
Howe, C. ja Windram, H., Phylomemetics—Evolutionary Analysis beyond the Gene. *PLoS Biology* 9(5): e1001069 (2011).
Kasso, T., Oinonen, M., Tahkokallio, J. ja Heikkilä, T., *Volumes of Worth – Delimiting the Sample Size for Radiocarbon Dating of Parchment* (tulossa).
Ommundsen, Å. ja Heikkilä, T., *Nordic Latin Manuscript Fragments: The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*. Abingdon: Routledge 2017.
Roos, T. ja Heikkilä, T., Evaluating methods for computer-assisted stemmatology using artificial benchmark data sets. *Literary and Linguistic Computing* 24, 4 (2009), 417–433.

Kirjoittaja on kirkkohistorian professori Helsingin yliopistossa. Teksti pohjautuu löyhästi hänen 4.12.2019 pitämäänsä professorin juhluun.